

ВИДАК ВУЈАЧИЋА, ТИТОГРАД

ЦРНОГОРСКА ТРАДИЦИОНАЛНА ПОРОДИЦА И
ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ У ЊОЈ
(питање контекста ОИЗ)

Валтазар Богишић, у настојању да законодавно-правно уобличи цјелокупну друштвену стварност, дошао је до „области“ такозваног „фамилијарног права“. Он класифицира четири основна типа породице („главне врсте“), а то су: задружна породица (задруга), инокосна породица (инокоштина), варошка (градска) породица и муслиманска породица. Сви ови посебни типови породице, засновани на темељу историјских, обичајних, моралних, конфесионалних и социјалних разлика, имају своје специфичности, своје властите „системе“ имовинских и других одлика. С обзиром да су у својој разноликости „равноправни“ било их је веома тешко „унифицирати“, подвести под „јединствени законик“ („тамо гдје генерализацији никако мјеста није“). Како пак у овоме раду истичем само један јединствени породични тип — црногорску ауторитативну или традиционалну породицу — то ћу, разумљиво, настојати да „описем“ неке атрибутције „индиференције“ по којима се одликује. П р в о, црногорска породица у својој основи изражавала је једну битну карактеристику кроз вјекове („секуларна карактеристика“) иако је у различитим временима пружала дивергентне и понекад неспојиве облике испољавања. Таква скупштинска карактеристика, да јој „ентитет“ по природи припада, била је некаква „метафизичка основа“ („непромјенљива величина“), која се често супротстављала њеним релативним и појавним облицима. Црногорска породица, у том смислу, законито је тежила да се, с обзиром на њену изворност и непоновљивост, редуцира на „уницитет“, на једност постојања, по коме се и разликује од свих, других типова породице. Д р у г о, црногорска породица подређивала се „закону континуитета“ (lex continui). Сваки конкретни облик испољавања имао је својеврстан (и различит од „стандардног“) на-

чин развоја, специфичне ознаке у истоврсном развојном процесу; било да је заснован на обичајном праву или пак на „правној извјесности“. Црногорска породица се, у раније вријеме, „испољавала“ као традиционално-патријархална, у којој је појединац био судбински упућен на ширу (крвну) заједницу, да би доцније у развијенијем друштву, била самосвојнија и независнија у сваком погледу од утицаја шире (крвне) заједнице, као консеквенцијом једног општег друштвено-еманципаторског прогреса. Таквим достигнућем, када се црногорска породица законито превазишла у свој виши облик, у породицу „за себе“, она добија своје пуније људске одлике. Т р е ћ е, црногорска породица, показује „негативну“ страну дијалектике развоја, док њено „разрјешење“ правом показује „позитивну“ страну дијалектике развоја. То значи да је процес превазилажења, колико негацијом претходног ступња, толико и задржавањем (дијалектичким „укидањем“) ранијих његових обиљежја. Четврто, црногорска породица имала је своју веома изражену друштвено-моралну обојеност, инволвирано стање у братственичко-племенским односима и ситуацијама. Када говоримо о њеној структури и организацији и када одређујемо и процјењујемо њено значење данас, онда не смијемо заборавити њену изузетно важну улогу у слободарској и ослободилачкој борби која ју је учинила оном вриједношћу која је чврсто и нераскидиво срасла за своје фиденцијано тло. Шта више, црногорска породица представљала је ону вриједност без које се не могу замислити сложени друштвено-историјски процеси у даљој или ближој прошлости црногорског народа.

1 ПОРОДИЦА — ТЕМЕЉ ОБИЧАЈНИХ, МОРАЛНИХ И ИМОВИНСКО-ПРАВНИХ ОДНОСА

У веома бурној историји црногорског народа, испуњеној непрекидном борбом за слободу и самосталност, породица је доживјела постепено трансформације и еволуције, изазване спољним и унутрашњим елементима, али је по нечему остала традиционална све до наших дана. Уколико је црногорско друштво било неразвијеније, утолико је у њему породица била мање изражена као индивидуално засебна установа, и самосвојнија у вишој фази развоја, када принцип индивидуализације постаје основним разлогом егзистенције појединаца и његове личности.

Развитак црногорске традиционалне породице показује веома изражене стилове. У породичним односима сваког племенског или ширег регионалног подручја били су, а понегдје су се још увијек задржали, најразноврснији утицаји Истока и Запада, њихове културе и цивилизације. Осим тога, на породичну структуру и организацију дјеловала су три снажна фактора — вјерска система: православни, католички и муслимански.

Литература о црногорској традиционалној породици веома је оскудна и непотпуна за једно цјеловитије и значајније тумачење њених основних карактеристика. Систематскије изучавање везано је за име Валтазара Божишића, истакнутога правника и социолога, као и за неке друге истраживаче породичне стварности. Савремена истраживања, пак, тек су на самом почетку, и свакако неће још за дуго времена бити завршена. То је један од основних разлога што је, и поред најбоље жеље, немогуће избјећи извјесну произвољност и импровизацију, интелектуалистичке екскурзије и логичке реконструкције материјала из наше прошлости и традиције које се односе на породицу. С обзиром на веома сложену проблематику овдје ћемо истаћи само један јединствени породични тип: традиционалну (ауторитативну) породицу.

1. Типови породице (Божишићева типологија породице)

Валтазар Божишић у оквиру правне историје истражује „узрок закона” (*ratio legis*), „узрок права” (*ratio iuris*), „повод закона” (*occasio legis*) и др., али исто тако и „узрок”, „повод” и „посљедице” понашања појединца, примарне групе, посебне породице (фамилије) — задруге, сеоско друштво, друштво у цјелини. Ту се Божишић бори противу брзоплетости у закључивању, с обзиром да се ваљано закључивање законописца нужно мора да заснива на већ провјереном чињеничком материјалу.¹ Зато он и критикује све оне који у науку уносе познато бирократско правило: *quod non est in actis, non est in mundo*, јер је далеко теже црпсти чињенице из живота неголи из књига. У том смислу, он пише свој Напутак за описивање правних обичаја, наиме први писмени упитник (4.000 примјерака, који је послао свештеницима, учитељима и другим писменим људима у Црној Гори, Србији, Хрватској, Далмацији, Војној Крајини, али и у Бугарској), да би након тога саставио нови упитник (јер први није задовољавао), и то „умјесто пријашњих 350 готово доприје 1.000 питања”.² У свом Напутку Божишић је сачинио класификацију основних јединица друштва југословенских народа, које је означио као три типа, односно „главне врсте”: колектив-

¹ „Законописцу треба да се при своме послу с највишом озбиљношћу обзире на правне појмове, увјерење, установе и обичаје народне, да би знао одредити што из свега тога треба примити у закон, што преиначити, што поунити и што уопће привести у хармоничко сагласје са захтјевима живота, околностима и потребама нашега времена” (Видјети: Д. Вуксан, *Генеза „Општег имонинског закона”*, у поводу писма које је Божишић изложио Књазу, од 22. фебруара 1874. године, „Записи”, VII књ., XII, 2, стр. 84, Цетиње, 1933. године).

² В. Божишић, *Зборник садашњих правних обичаја у Јужних Словена*, Загреб, 1874., књ. прва, стр. XLIX.

но власништво, општина и породица. Међутим, Божишићеве преокупације везане су за породицу (од 352 питања у Напутку 178 односи се на породицу), коју класифицира у четири типа („главне врсте”). Први тип је задруга (задружна породица, проширена породица), коју сачињавају више браће, браће од стричева или још даљих сродника, са њиховим женама и дјецом, ако их имају. Други тип је инокосна породица (инокоштина), у којој су обично муж, жена и њихова малољетна дјеца. Овдје је важно нагласити да је Божишић утврдио истовјетност природе задруге и сеоске инокоштине; што „начело друштва, колективности, има исту природу, исти карактер у оба облика породице”³ Трећи тип је варошка породица, која је по Божишићу, слична колико нашој инокосној (сеоској) толико и модерној европској породици (европској градској породици). У оквиру варошке породице, отац малтене располаже неограничено цијелом имовином, и гдје не тражи пристанак неког члана породице у вези имовине. Ту је отац породице старјешина и у случају када би изнемогао, јер га старјешинства нико не може лишити. Отац породице „може располагати домаћом имовином *auctoritate propria*”, па је зато и природно што је може дијелити и међу својим члановима, „мада га на то нема право нико да присиљава”.⁴ Четврти тип је муслиманска породица, која се разликује од већ набројаних типова породице, с обзиром на неке религијске елементе. на њену факултативну полигамију.

Овдје нећемо подробније улазити у сву комплексност овакве типологије породице, не само зато што су ове четири врсте породица и за савремену породицу доста неприкладне и неподесне.⁵ Зато нас оваква Божишићева типологија породице понајвише историјски обавезује.

2. Кућна заједница — *consortium i patria potestas*

Анализа садржаја досадашње прикупљене грађе о црногорској традиционалној породици, везане не само за име Валтазара Божишића већ и за многе друге истраживаче породичне стварности, даје нам довољно основа да „опишемо” њену

³ В. Божишић, *О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата* (с француског језика превео Јован Аћимовић), Београд, 1884., сс, 17, 18.

⁴ *Ibid.*, стр. 51.

⁵ Група аутора (Светозар Ливада, др Цветко Костић, Рада Борели, др Марија Голоб и Стефан Костовски), *Социолошка и сродна проучавања села у нашој земљи с посебним освртом на типолошке елементе*, Типологија руралних средина у Југославији (Зборник теоријских и методолошких радова), Загреб, 1972., стр. 99.

природу. При томе имамо у виду да су се у народу термини „за-друга” и „инокоштина” преплитали и најчешће означавали једним термином „кућа”.⁶

Задруга (задружна породица, проширена породица) је стара традиционална (патријархална) институција југословенских народа. Њене облике имамо у изразито сточарским, планинским областима. Задруга се јавља као друштвена установа, привредна, родовска, морална и вјерска породична заједница.

Задруга или задружна кућа називала се разним терминима, као на примјер: „богата кућа”, „велика кућа”, „добра кућа”, „јака кућа”, „снажна кућа”, „кућна дружина”, „фамилија”, „фамеља”, „породица”, „велика породица”, „обитељ”, „вит”, „жижа”, „друштво”, „скупштина” (породична), „главарска кућа”, „гласовита кућа”, па чак и као „братство”. Термин „задруга” је, иначе, потпуно нов термин, први пут уведен од Вук Стеф. Караџића.⁷

Око проблема суштине и природе кућне задруге водила се и у нашој и у страној литератури (науци) веома жива дискусија. У појмовном смислу, „кућна задруга” се вишезначно узимала, разумијевала и интерпретирала. Сматрало се да је наша задруга напросто „продукат” југословенских народа, да је чисто „југословенска друштвена установа”⁸ Овој школи припадали су многи истакнути научни радници, између осталих, Ф. Рачки, В. Богишић и А. Јовићевић.⁹ Код неких других писаца пак, кућна задруга се узимала као „општечовјечанска друштвена установа”; да је кућна задруга напросто „прелазни степен” у развоју „замишљеног посједа од заједничког ка приватном”, и то не само код југословенских и словенских народа већ уопште код свих.¹⁰ Још су више конкретнија одређења појма „кућна задруга” доводила до различитих интерпретација. По Пајскеру, рецимо, кућна задруга код Јужних Словена настала је

⁶ „Кућа” је „општа реч, којом се означава у народном језику проста или сложена породица”; „реч коју налазимо са истим значењем од XIV века, у законик у Душановом (чл. 65, 68, 70)”. Видјети: В. Богишић, *О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата*, Београд, 1884., стр. 45.

⁷ Видјети: Вук, *Српски рјечник*, под „Задруга”.

⁸ Видјети: Hube, *Geschichtliche Darstellung der Erbfolgerechte der Slaven, Poznanj, 1836.*; Utješinović, *Die Hauskommunion der Süslaven*, Vien, 1859.

⁹ Видјети: Фр. Рачки, *Хрватска прије XII вијека*, Рад, ЈАЗУ, 56 и 57, 1881.; Валтазар Богишић, *О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата*, Београд, 1884., *Правни чланци и расправе*, I, Београд, 1927.; А. Јовићевић, *Историјски развој српске задруге*, Београд, 1886.

¹⁰ Видјети: М. Радосављевић, *Еволуција српске задруге*, Београд, 1886; E. Laveley, *De la propriété et des formes primitives*, Paris, 1874.

под утицајем „финансијско-пореске политике феудалне власти”¹¹ Скоро идентично гледиште код нас је заступао правни писац др Иван Строгал, који је дао низ значајних студија из обичајног права, историје хрватског права па чак и из философије права.¹² Јован Цвијић је сматрао да су привредно-географски моменти били одлучујући за настанак и одржавање кућне задруге код југословенских народа.¹³ Сличну концепцију заступао је и В. Поповић,¹⁴ а од странаца Е. Сицард.¹⁵ Кућна задруга код Јужних Словена изучавала се и са других аспеката. Сретен Вукосављевић је дао „социолошку димензију” појму „кућна задруга”.¹⁶ Проблемом кућне задруге бавили су се и поједини правници, међу којима се истичу: Ж. Перић, А. Илић и Б. Томовић.¹⁷ Свакако, о појму „кућна задруга” имамо низ вриједних интерпретација и код наших савремених историчара.

За расправљање око природе и суштине кућне задруге овдје нас највише обавезује респектибилан однос према ауторима. Нама, међутим, остаје сасвим други задатак, да на основу атрибуција (конститутивних елемената) кућне задруге просуђујемо и положај жене у њој.

Кућна задруга је била „свијет за себе”, микрокосмос у малом. У њој је живот био заснован на вјековима изграђеним обичајима и навикама. У вези с тим, Васо Чубриловић пише: „Живот једне задруге је био сав испреплетан разним култовима и обичајима. . . Ту се очувала народна песма и прича, развиле народне умотворине и друштвени и политички идеали нашег патријархалног друштва и очувала народна свест и државна традиција кад су пропале наше средњовековне државе”¹⁸

Задруга се обично састојала од три нараштаја. Сви задругари били су крвни сродници, осим у ријетким случајевима по-

¹¹ J. Paisker, *Die Altslawische župa*, Weimar, 1897.

¹² Иван Строгал, О узроцима појави задруге, Мјесечник Правничког друштва, XXIX, Загреб, 1903., Задруге код Јужних Словена, ГЗМ, XXI, 1909.

¹³ Јован Цвијић, *Балканско полуострво и југословенске земље*, I, II, Београд, 1922, 1931.

¹⁴ В. Поповић, *Задруга — Историјска расправа*, Сарајево, 1921., ГЗМ, XXXIII, Сарајево, 1922.

¹⁵ E. Sicard, *La zadruга Sud-slave dans l'évolution du groupe domestique*, Paris, 1943., *Problèmes familiaux chez les Slaves du Sud*, Paris, 1947., *La Zadruга dans la littérature serbe (1850—1912)*, Paris, 1943.

¹⁶ Сретен Вукосављевић, *Историја сељачкога питања*, I Организација сељачке земљишне својине, САН, Београд, 1953.

¹⁷ Ж. Перић, *Породично задружно право у Црној Гори*, Бранич. 1925.; Ананије Илић, *Систем права у кућној задрузи у Црној Гори*, Београд, 1936.; Б. Томовић, *Насљедно обичајно право у Црној Гори*, Београд, 1926.

¹⁸ Др Васо Чубриловић, *Племенска и сеоска самоуправа*, Историја народа Југославије, II, Београд, 1960, стр. 730.

синовљења, покћерења или домазетства. Неке кућне задруге бројале су свега десет до двадесет а друге опет и до осамдесет чланова. Међутим, број чланова задруге првенствено је зависио од тога колико је било мушких глава у њој. Према Павлу Ровинском, највеће задруге (породице) постојале су у Пиви, Дробњаку, Бањанима и Опутним Рудинама. Овдје Ровински наводи један конкретан примјер (Вучји До), у коме је једна задружна кућа бројала 36 чланова, док је у другом случају, у три куће породице Алексића из Бањана, било и читавих 40 чланова.¹⁹ Нико С. Мартиновић, интерпретирајући Богишићеву грађу, наводи да је у Дробњаку, у кући извјесног Ж. Пекића, задруга бројала 30 чланова, од којих је било шест ожењених мушкараца, док је у кући Ј. Вуковића било два члана више (32).²⁰ Породичних задруга са релативно великим бројем чланова било је и у другим крајевима. Јован Ердељановић наводи примјер, да је у „кући сердара Јола Пилетића, који је Богишићу давао податке за Пипере, било 27 чељади, од којих 13 мушких и 14 женских”.²¹ Он такође наводи, и то према писању Марка Миљанова, још један изразитији примјер: задруга извјесног Пренђеља Севаја бројала је читавих 25 пушака.²² Ј. Ердељановић наводи и неке друге примјере. Задруга неког Милачића из Кршева Дола (Кучи) била је једна од „најзадружних” кућа, јер је бројала 23 члана (отац са шест синова, од којих су четворица били ожењени). Друга по величини била је кућа извјесног Гошковића у Доњој Кржањи, која је бројала 20 чланова. Многе задруге, које су раније постојале, изгледа да су могле бити и бројније, али се из објективних разлога нијесу дуже задржале. Тако је извјесни Нешко Јовов Ивановић Дрекаловић у Цварину „имао прије педесет година у својој кући 18 душа, од којих је у својој деведесетој години дочекао 75 потомака, истина већ подијељених у више породица”.²³ Великих породица можемо наћи и у Братоножићима. Јован Ердељановић напомиње како је у сваком племену до скорог датума било далеко више задружних кућа, али да су сада „врло ријетке”. Некада је, у Клопоту, извјесни Мијајло Радовановић Савовић „родио 13 дјеце (5 мушке), Илија Вучетић 7 (5 мушке), Рашо Попов Грујић 9 (6 мушке), Нешо Ђуров 7 (5 мушке), итд. итд. Значи, из сваког брака у Братоножићима долази просјечно око сед-

¹⁹ Павле Ровински, *Черногорија в прошлом и настајашем*, II, 1 дио, Санктпетербург, 1897., сс. 194, 196.

²⁰ Нико С. Мартиновић, *Валтазар Богишић — Историја кодификације црногорског имовинског права*, Цетиње, 1958., сс. 195, 196.

²¹ Јован Ердељановић, *Кучи, племе у Црној Гори*, СЕЗ, 8, Београд, стр. 190.

²² *Ibid.*, стр. 195.

²³ Јован Ердељановић, *Братоножићи, племе у црногорским брдима*, Етнолошки зборник, VI, Београд, стр. 515.

моро дјецe. Неколико стараца од седамдесет и осамдесет година су се у тим годинама поново женили и имали дјеце... Тошко Пејов (прије девет пасова) оженио се у својој осамдесет четвртој години старости и имао четири сина".²⁴ И други нам писци саопштавају да је и другдје било великих породица (инокосних), које се по бројности чланова могу мјерити са задружним кућама. Андрија Јовићевић је, према статистичким подацима из 1913. године, навео податке који се односе на плавско-гусињску област. Тако је у Гусињу било 12 кућа са по 5 чељади, 5 по 13, 2 по 14, 2 по 15, 4 по 16, 1 са 18 и двије куће по 19 душа. Ту су још и четири задруге: прва задруга броји 42 члана, друга — 36, трећа 24, четврта — 20 чланова. Јовићевић напомиње да је и у овој области било некада више задруга („биле су много веће и више их је било").²⁵ П. Мркоњић истиче да у Средњем Полимљу на „једном огњишту" има највише 20-30 чељади; да данас тако великих породица више нема, не тако „јаких" и „многобројних" као што је то било у раније вријеме.²⁶

Велике породице (задруге) биле су сразмјерно ријетке и у другим нашим крајевима. Многе задружне куће могу се карактерисати као праве задруге, док су друге више личиле на већу инокосну породицу. Ако је, рецимо, отац са нежењеним синовима у кући онда је то права породица; ако су синови ожењени па и даље заједно живе више рођене браће са својим синовима онда је то била братска задруга. То значи да за црногорско традиционално друштво није било карактеристично постојање задруга као што је то, рецимо, био случај у Србији и Сјеверној Албанији (Малесији). У Србији су се, да би се избјегло плаћање „мирије" („везирски порез") по глави породице (инокосне), која је била велико оптерећење за сељака, често формирале задруге, које су „бројале и по сто чланова". У том смислу, облици здруживања (породичног), највише познати под именом „кућа", „дружина", „велика породица", „здружена породица", не могу се у потпуности идентификовати са многобројним класичним задругама код других југословенских народа, иако је суштина њихове егзистенције веома слична. И то због тога, прво, што се класичне задруге у Црној Гори нијесу могле формирати услјед економске неразвијености, друго, услјед правне несигурности таквог породичног уређења, треће, што су „аграрни односи" у Црној Гори већ одавнина били „фондирани" и на приватној основи,²⁷ четврто, што је за црногорског сељака породица била толико фундаментална за његову исконску човјечност, слободу и савјест.

²⁴ Ibid., стр. 516.

²⁵ Андрија Јовићевић, *Плавскогусињска област, Полимље, Велика и Шекулар, Насеља српских земаља, X, Бегорат, 1921, стр. 437.*

²⁶ П. Мркоњић, *Средње Полимље и Потарје, стр. 271*

²⁷ Жарко Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори, Титоград, 1959, 24*

Вратимо се поново кућној задрузи и њеним атрибуцијама. У кућној задрузи владао је принцип једнакости чланова, у погледу заједничког посједа, обраде имања, начина вођења послова око имања, наслеђства и др. Овај принцип, међутим, односио се на мушке чланове, с обзиром да су припадали тоталитету задруге. За њих је она у неку руку била идол социјалности и друштвено-економског субјективитета.

Домаћин задруге (старјешина, пуномоћник) био је по правилу ожењен мушкарац, старијих година, разборита ума, организатор послова, једном ријечју, човјек са великим угледом. Старјешина задруге није био што и *pater familias*, јер није имао „право да располаже породичном имовином, без пристанка пунолетних чланова задруге”, није чак могао „ни тестаментом располагати задружном имовином”.²⁸ Функције старјешине задруге биле су веома ограничене: располагао је задружном имовином али искључиво у споразуму са кућним савјетом, руководио пословима, издавао наређења, али само послје одобрења од стране кућног савјета. Свим важнијим пословима који су се тicali задруге старјешина је рјешавао у сагласности са задружним савјетом. Он је такође вршио и обављао вјерске обреде у кругу и култу породице, опомињао дјецу и све жене (изузев мајке), уколико се радило о прекршајима и непослушностима. Уколико би се старјешина задруге показао неспособним смјењивао се и бирао вољом задругара способнији и угледнији.

Сви мушкарци изнад осамнаест година старости били су, по правилу, чланови савјета задруге, а понекада и млађи само ако су „носили оружје”. Сви чланови савјета задруге имали су једнака права и третман у доношењу одлука, мада се домаћинова воља највише уважавала. Кућни савјет претресао је сва важнија питања, рјешавао проблеме у кући и ван ње. Састанку савјета задруге нијесу могли да присуствују дјеца, све жене, а у неким случајевима и неожењени мушкарци. Понекада се дешавало да „поважније жене” присуствују кућном савјету, али је то највише било „мимогред” а не по праву. Отуда она позната гнома: „Добро је ће и жену послушати”.

Жене су биле „биолошко средиште” задруге, око кога су се формирале мање, ипак тијесно повезане инокосне породице.²⁹ Међутим, оне нијесу биле ослонац задруге, с обзиром на важење патерналистичког принципа. Жене су обично радиле „лакши посао” („женски посао”): спремале и чистиле одијело и обућу, одржавале ред и чистоћу у кући и дворишту, спремале и готовиле јело, преле, везле, гребенале, ткале, чувале стоку, музле, правиле млијечне производе, жњеле, копале, прикупљале плодове са имања. Ниједан важнији посао преко кога је задруга до-

²⁸ В. Богишић, *О облику названом инокоштину у сеоској породици Срба и Хрвата*, Београд, 1884., стр. 17.

²⁹ Сретен Вукосављевић, *Писма са села*, Београд, 1962., стр. 161.

лазила у контакт са спољним свијетом није спадао у дјелокруг једне жене. Од жена су тражени они послови у коме су егзистенцијалне радне врлине, ред, радиност, слога и умјешност добијале опште признање, и обратно — осуду и куђење. Жене су, осим тога, имале и низ других обавеза и дужности према мушким лицима: да буду „послушне” према домаћину и ожењеним мушкарцима, да иду „иза мушких”, да устану када би постарији мушкарац дуржао здравицу, да љуби руку (и у скут) када би гост ушао на кућни праг, да не сједају за трпезом у присуству мушких, да се госту не мијешају у разговор, а посебно да не противрјече и упадају у ријеч без разлога. У вези с тим, Мед а к о в и ћ пише: „Ако ли иде Црногорка путем, а види издалека чоека, да ће јој прекрстити пут, она ће одма на спрам његовог прекршћа стати и чекаће док онај мине преко пута. Кад се чоек примакне близу ње, приступиће и целиваће га у руку, поклониће се, па ће онда поћи својим путем. Пред странцем је још стидљивија Црногорка. Са стидом и обореним очима к земљи приступа она.”³⁰ Ова Мед а к о в и ћ е в а констатација само дијелом стоји. Сасвим је извјесно да се у жениним дужностима и обавезама према мушкарцу у суштини није показивала некаква дијалектика односа између слуге и господара, с обзиром да су и људи и жене стварали сопствени живот и сопствену слободу.

Старјешина задруге није могла да буде жена, јер је било недопустиво да жена „командује” мушкима. Домаћица задруге обично је била жена домаћина задруге, или пак нека друга постарија жена, рецимо удовица. Неудата жена, као ни распуштеница, није могла да буде домаћица задруге, сем у случајевима када није било удатијех. Око бирања домаћице задруге није било посебног церемонијала. Домаћица задруге управљала је унутрашњим пословима и питањима куће. Својим задругаркама је наређивала шта би и како би требало да раде; да набављају вуну и конопљу, да гребенају и ткају, да плету и везу, да спремају и чисте обућу и одијело, да одржавају ред и чистоћу, да спремају и готове јела и пића, да доносе воду и дрва, да музу и спремају млијечне производе, да пазаре, купују, тргују, да спремају брашњенике (обично домаћица) и др. Ово, наравно, нијесу били једини и нити једино значајни моменти у дужностима жена. Са једног „вишег” гледишта могу се овакви радови, дужности и обавезе, одобравати или пак критиковати. Међутим, било какав афирмативан или негативан став још не би означавао њихов стварни карактер. Већ по томе што су то биле људске врлине, специфични облици људског понашања и одношења, тако рећи, сфере људског (чојственог) бића.

Већ смо истакли да суштинске разлике нема између и н о к о с н е к у ћ е (и н о к о ш т и н е) и задружне куће („велике по-

³⁰ В. М. Г. Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, у Новом Саду, 1860., стр. 21.

родице"). По свим битним питањима инокосна кућа поступа као и задружна: по питању наслеђа, права и дужности мушких и женских лица, функцији домаћина и домаћице куће и др. Прије свега, што инокосна кућа може постати задруга прирастом мушких чланова и њиховом женидбом, али и обротно, што у свако доба задруга може постати инокосна кућа, рађањем женске дјеце и њиховом удајом.

Инокосна кућа је најмања крвна заједница. Кућу чине: муж, жена и њихова малолетна дјеца. Због мало чељади и величине имања, инокосна кућа се у појединим крајевима различито називала: „инокоштина“, „мала кућа“, „слаба кућа“, „нејака кућа“, „самштина“, „сиромашна кућа“, рецимо. Уколико је инокосна кућа била без мушког подмлатка називала се још и „празна кућа“, „пустош“, „пустиња“, „празна пећина“, „пуста пећина“, „испрежна кућа“, „истражна кућа“, „истражбина“, „ископана кућа“, „свратница“, „свратна кућа“ и сл. У народу се говорило: „Инокоштина — сиромаштина“; „инокосна кућа — празна пећина“.

У инокосној кући (сеоској породици) живот је био заснован на устаљеним обичајима и навикама. Кућа се чувала и одржавала традиције, штитила и бранила имовину, не само властиту већ и братственичку и племенску, живјела и инспирисала се у кругу породице и традиције братства и племена, у култу чојства и јунаштва, у култу према мушком уопште.

Домаћин куће управљао је главним пословима, располагао имовином, издавао наређења, кажњавао жену и дјецу за разне непослушности. У случају „ископања“, распоред непокретнина (земља, кућа) на случај смрти реализован је од стране близике а не домаћиновом посљедњом вољом (раније вријеме). Свакако, иако инокосник, домаћин куће није могао да буде попут оца римске или германске породице, са неограниченим правом располагања имањем, и све што је у вези с тим, а још онајмање са правом живота и смрти (*ius vitae ac necis*). Домаћица куће управљала је унутрашњим питањима куће; обављала сав „женски посао“ (спремала и чистила, гребенала и ткала, прела и везла, чувала и музла стоку, доносила воду и дрва, продавала производе, трговала и куповала, наиме радила све послове који су били у дјелокругу жене). Домаћица куће такође је носила главни терет око подизања и васпитања дјеце, водећи рачуна о првенству синова над кћерима, васпитавајући их у духу чојства и јунаштва. Жена је испуњавала и друге дужности: према мужу се са посебним страхопоштовањем односила, водећи рачуна да му пред свијетом не би срозала ауторитет и мушко достојанство. Постчињавајући се судбини жене и супруге она се, међутим, истовремено борила за положај и свој и свога мужа, стварала и свој властити свијет и свијет свога мужа. Уствари, обоје су ства-

рали своју садашњост, на основу нечега што је за оно вријеме било и природно и морално.

Обичајно право скоро до ситница регулисало је односе у инокосној кући (потпуно као и у задружној): положај домаћина и његова права, дужности и обавезе, положај домаћице, њезина права, обавезе и дужности према мужу, кући и дједи, положај и мјесто дјете, као и њихова права и дужности; имовинске односе, посјед куће, посебна добра и вриједности, однос према близики и братству домаћиновом.

Да закључимо. Прво, *задружна кућа и инокоштина* јесу истовјетне породице, иако са два „начина” испољавања, са двије „појавности” једне јединствене породичне основе, са два атрибута „индиференције”, друго, „постулат идентитета” између задружне куће и инокоштине, о коме говори Богишић, само релативно важи, с обзиром да се ове породице, бар по својој „квантитативној одређености”, не могу „без остатка” поклопити.

II БРАК И БРАЧНИ ОДНОСИ — STATUS CONJUGALIS

Брак као производ начина мишљења, привређивања и облика својине био је несумњиво један од фундамената друштва. Мушко потомство и обавезе према њему чинили су брак трајнијим, стабилнијим и структуралнијим, тако рећи, заједницу са скоро нераскидивим везама међу супружницима. Тамо гдје се није имало синова однос између супружника био је нестабилан. Отац који је имао само кћери често се понашао као да уопште и није имао ваљаног потомства. Још је највећа несрећа била ако није имао дјете, јер му се за вазда гаси име (презиме), крсна слава и домаће огњиште. Томе је, како се често вјеровало, била „записана” несрећна судбина, на коју није могао утицати нити је од ње могао побјећи. Па ипак, у очима људи понајвише је била крива жена. За саму жену, пак, била је већа несрећа да нема дјете неголи да изгуби мужа. Жеља да мужу изроди дјетцу граничила се са фаталистичком резигнацијом схватања живота и свијета. Зато се понекада дешавало да жена — нероткиња доведе у кућу другу жену, како би од добра човјека остао пород који ће продужити углед куће и традиције.

Однос између полова суштински је произилазио из принципа приоритета и ауторитета мушких. Ауторитет мужа према жени био је стваран и утицајан. Положај жене у кући сводио се и на положај снахе; жена није била само жена, већ и снаха, јер је по правилу долазила у кућу мужевљевих родитеља. Ту је имала посебне задатке, дужности и обавезе, особито док је била невјестом, па „полагала” веома тешки испит, како би се што боље „умилила” новом дому и укућанима. При томе би, свакако,

требало узети у виду чињеницу да је домаћин био мјерило свих основних односа у браку. Човјеку је било стало до његове мушке ратничке части, да би жени показао коме стварно припада. На овај начин, у односима међу супружницима, излази на свјетлост дана она дијалектика којом се човјек уздиже изнад властите субјективности, тако рећи, до неке врсте породичне и друштвене општости.

Нека се овдје за сада само узгредно напомене, за употпуњавање већ реченог, да је жена, у оквиру подјеле рада у кући, била главни стваралац материјалних добара и вриједности, а не само некакав „специјалиста“ за кућне послове („женске радове“). При томе, наравно, жена није смјела да заборави да се њезин рад морао да одвија преко свијести и менталитета једне жене која ради и производи, а не преко свијести домаћина који заповиједа. Њезин рад се, тако рећи, потврђивао нечим што је било у компетенцији мужа.

Унутар односа међу супружницима постојало је објективно противрјечје. Ми смо нагласили само једну страну тих односа, на начин како доминација мужа у браку израста из друштвене структуре. Сада се пак налазимо пред другом страном, оном која показује демократичност односа међу супружницима. Свакако, јер се разумијевањем цјелине долази ближе до истине, с обзиром да је испуњена противрјечним садржајем, сопственим противрјечним развојем. У контексту цјелокупних брачних односа и ситуација да се закључити да је Црногорка била веома заштићена од стране свога мужа. Црногорац је чувао и бранио женску част и образ исто онолико колико отац или брат док је била дјевојком. У нечему и потпуније, о чему говоре народне пјесме, приче и анегдоте. Тешко ономе ко би Црногорцу жену увриједио, осрамотио или понизио. У таквом случају срамоту је морао да „опере“, да одбрани част и достојанство своје рођене жене.³¹

Жена је била драгоцјена не само за мужа. Она је рађала дјецу, јунаке и братственике, али и кћери; она их је одгајала и васпитавала, истицала ондашње вриједности, љубав према оцу, кући, роду и братству. Жеља за синовима била је велика и готово апсолутна. Овај основни интерес свакога Црногорца показује довољно колико је уважавао своју рођену жену. Тиме је жена, као мајка у породици и домаћица у кући, добијала позицију „другог ранга“ по важности у породичној хијерархији, одмах иза мужа. Црногорка је била носилац обавеза и одговорно-

³¹ У том смислу, напосто су апсурдни неки „описи“ Илије М. Јелића везани за „добровољно“ понижење своје рођене жене — за феномен „јабане“ (Видјети: Др Илија М. Јелић, *Васојевачки закон у дванаест точака*, Београд, 1929, тачка 10, & 24). Народна традиција није забиљежила ни један једини случај „јабане“, па је зато сигурно да она у Црној Гори никада није постојала.

сти, напросто „душа породице”. Живот и част били су не само заштићени већ на извјестан начин и афирмисани од ондашњих друштвених институција: породице, братства, племена и државе. Већ по томе што је жена стварала, али и бранила сурову слободу. Иако је муж био „репрезент” породице, он у стварности није био неприкосновени господар. „Памет кућом влада”, „слога кућу држи” — изреке су у којима су долазиле до израза праве људске одреднице, разум и разборитост, ширина и толерантност, иако проткане ауторитетом мушкарца, односно старије особе („Старијему поговора нема”). Другим ријечима, то значи да се ту није радило о односу између слуге и господара, већ о људском заповиједању и потребној послушности; штавише, ту се радило о једнакости између мужа и жене. Уосталом, како друкчије објаснити оне женине способности које су се испољиле у многим врстама стваралаштва, као на примјер у народном везу, у лирској народној пјесми, особито у тужбалици. У тужбалици се не види само емоционалност жене, него и њезино право да суди и просуђује о догађајима и људима. Свијест о значају њене ријечи одређују и њену људску мјеру и у болу и у похвали. Отуда се она у тужбалици уздиже до дјела које значи и друштвени критеријум, која инспирише и подстрекава људе да се боре противу туђина (Турака), како би бранили свету и опасну слободу: њена ријеч се цијени ништа мање од ријечи човјека „у лелеку”, чак и више.

Из односа између мужа и жене може се просуђивати колико је човјек „помоћу самога себе” (*generatio aequiosa*) остао и постао човјек, личност достојна поштовања. Човјек је изграђивао свој став према жени и дјечи, али и према заједници, жртвујући се у служби живота; са жаром се предавао осјећању непосредне али и задате обавезе, са циљем да сачува и свој властити опстанак своје дјеце и жене. У томе је, између осталог, садржан његов рационалистички став, али и висок облик дужности. Наравно, овдје супружанска и родитељска (очинска) дужност није била искључиво везана осјећањима моралног дјелања, већ је истовремено била објективна и груба пракса, коју је појединац безрезервно прихватао да би бранио своју властиту личност, али такође и слабе и немоћне, старе родитеље, жену и дјецу, да би се за њих жртвовао и умирао, да би себе уткао у породично и опште добро. То би била субјективна страна идеје дужности, као „подлоге” врлинама чојства и јунаштва. У објективном смислу, пак, дужност се јављала у виду несебичног пожртвовања, тј. добровољне подређености породичним и социјалним обавезама. Сам је живот пројектовао и наметао обавезе, и то у функцији императивне службе животу: „Муж је бранич жене и дјетета”. Породични и завичајни амбијент је апсолутно фиденцијалан, па је отуда произилазило право оца и мужа да брани друге као самог себе, своју рођену породицу, жену и дјецу,

да чува њихов, и не само њихов, духовни и морални интегритет. У том смислу, то право одбране, испољено у виду категоричког става самоодбране, није била само ствар васпитања и образовања, или пак некаквог рационалног одређења појединца, већ природна и друштвена дужност, која је, да се тако изразимо, изражавала једну судбинску „чињеницу”, која га је онтолошки обавезивала на властиту жртву и опште народно добро.

III НАСЉЕДНИ И ИМОВИНСКИ ОДНОСИ У КУЋНОЈ ЗАЈЕДНИЦИ — ПОЛОЖАЈ ЖЕНСКИХ ЧЛАНОВА

Аутономне („самозаконодавне”) правне институције чиниле су својеврстан правни систем, који је црногорски народ вјековима стварао и изграђивао. Основна ћелија ове заједнице — кућа (кућна заједница, домаћа заједница) — као субјект и објект права, а тиме и обавеза, била је темељ имовинско-правних односа на којима почива систем, који се, зависно од конкретних услова и степена развоја друштва, модификовао и осавременио, задржавајући, у основи, већ вјековима афирмисане облике и односе.

За разлику од римске породице и права оца (*pater familias*), црногорска породица, као уосталом и на цијелом словенском Југу, представљала је, ако не хомогенију а оно хуманију институцију, која је, уз постојање одређених права и власти родитеља, посебно домаћина, обезбјеђивала и чувала права свих осталих чланова. Власт родитеља над дјецом док одрасту, а што и данас признају сви модерни правни системи, као заштитно хуману мјеру, није била неограничена и апсолутна, јер је почивала на релативно малој економској основи, и што је била дубоко прожета етичким односима.

СТИЦАЊЕМ пунољетства, син се могао одијелити од оца, постао је пунољетан даном „ношења оружја”, имао је право да стекне и отуђује имовину али и право да учествује и врши све функције равноправног члана друштва. Положај женских чланова, и по пунољетству, био је, природно, нешто друкчији, са мањим и ограниченим правима, из простог разлога што економска снага куће није допуштала да се, чином удаје, она преноси и растура. Међутим, женска дјеца имала су право, за разлику, да стичу посебну имовину (особину, особак), која их је по удаји пратила и којом су располагала.

Сва имовина, покретна и непокретна, заједничка је куће, чак и оружје, она се чува и развија заједничким радом и бригом, и у промету (размјени и продаји) подлијеже некој врсти сагласности свих чланова куће. Глава куће, старјешина или домаћин, има управљачку власт, организује и распоређује рад, уз

договор са члановима куће врши размјену, продају и куповину добара, овлашћено заступа кућу пред судом и трећим лицима и бира се обично по годинама, искуства и умјешности. Домаћица је обично домаћинова жена. Чланови кућног савјета су сви одрасли чланови, који носе оружје. Удовица остаје у кући свога мужа, али може да оде с дјецом у род, и у том случају дјеца остају чланови куће. Кућа по смрти оца, може се подијелити, с тим што мајка има право на једну половину, а синови на другу, на равне дјелове. Ако нема синова, имовину наслеђују кћери, удате и неудате, и сестре оставиоца. Иако је познат институт тестаментa, отац је ограничен са правом располагања имовином, он није могао лишити наслеђства никог, па чак ни у случају највећег злочина и пребјегa Турцима.

Уз постојање личне имовине и имовине куће, постоји заједничка имовина (комун, комуница) братства и племена, на неподијеленом катуну, планини, води, риболову и сл., с тим што се она равноправно ужива и користи, уз обавезу њеног чувања и унапређења. Овај облик колективне својине, аутохтон и неповрједљив, чинио је значајну економску основу за живот и опстанак многих домаћинстава и, са становишта права, представљао веома хумани израз колективног духа, узајамне подршке и правичног коришћења природних добара и врједности.

Односи између људи, у промету добара, раду и услузи, занивали су се на погодби, понајвише усменој, мада је *сетенца*, једна врста писменог уговора, била позната. Правило правичности доминирало је у овим односима, погодбе су углавном склапане на „ријеч” и „аманет” („Кућа гори, аманет не гори”), тако да су били готово непознати или сасвим ријетки институти заблуде, преваре и подвале.

У границама постојећег друштва, његова начина живота и мишљења, његове правде и правичности, В а л т а з а р Б о г и ш и ћ, у свом Општем имовинском законик у за књажевину Црну Гору, пројектује прави народни имовински законик. С правом се може тврдити, иако је Имовински законик настао пред крај дванаестог вијека, да је он изразио, преточио и сублимирао и, логично, осавременио и осмислио, све оно што је црногорски народ, посебно судска пракса, у области имовинскоправних па и других односа и ситуација, прије њега деценијама и деценијама његовала и примјењивала.

Да се присјетимо, „кућа”, „кућна заједница”, „домаћа заједница”, „задруга”, „задружна кућа”, „велика породица”, „породица”, јесу појмови с и н о н и м и, под којима се означава један те исти правни институт. Под појмом „кућна заједница” подразумијева се како задружна тако и инокосна породица, с обзиром да представљају „само двије главне фазе у животу сеоске

породице”.³² Међутим, „једина последица овога стања инокоштине то је, што правила која одређују међуфамилијарне одношаје у Задрузи остају у латентном стању, те да своје природно дјеловање опет наставе и добију своју пуну и савремену примјену, чим породица умножавањем и развијањем нарасте да броји више ожењених глава”.³³ Кућну заједницу сачињавају сва рођена чељад, и мушки и женски, „који су се дома родили”, али и „они који су као домаћи чланови законито у кућу примљени (нпр. доведене снахе, дјеца, узета под своје)”.³⁴ Оваква заједница, гдје је заједничко имање, заједница живота, заједничка радња и тециво, сматра се неподијељеном. То су битни елементи кућне заједнице, без којих она нема свој резон постојања. Ту се још, код питања течевине, појављује и особина, тј. она имовина која неком члану мушком или женском, неприкосновено властито припада.

У погледу имовинских права женских чланова у кућној заједници, женска лица имају право на нераздјелјени домаћи иметак (право на стан, храну, одјећу, обућу, тј. право на све ствари потребне за егзистенцију живота).

Према обичајном праву, дјевојка је, осим права на *издржавање*, имала право и на *особину* и право на *опрему* и *удомљење* приликом предаје. У дјевојачку опрему „долазе оне ствари које већином служе за њену употребу, као и оне које су евентуално намијењене за дарове. То су кошуље, хаљине, чарапе итд., а по варошима чешће пута и постељне ствари. Непокретне ствари уопште не долазе у опрему, као и извјесне покретнине дпр. новац, храна, стока итд.”³⁵ Када је ступио на снагу Општи имовински законик, давање опреме дјевојци постало је законска дужност. У случају неморалног понашања, а особито ванбрачне трудноће, дјевојка је губила право на издржавање и опрему. То је, доцније, и законом губила. Дјевојчина *особина* је опет нешто друго. *Особина* је, наиме, дар од мајке, оца, браће, сестара, тетка, рођака, пријатеља, кумова, комшија, али и вриједност произведена властитим радом. За вријеме дјевовања, односно невовања, дјевојка је властитим радом стицала *особину*, односно један дио те *особине*. Рецимо, вуну, коју је добила у дио, гребенала је, прела, ткала, правила производе. Тако је на вријеме добијала „ковчег” у који је стављала властите производе, као и дарове од других лица. Приликом удаје „ковчег” је собом носила у дом. Наравно, удомљењем *особину* није отуђивала; ова имовина остала је и даље као њезино лично власништво, у које јој

³² Др В. Богишић, *О обради обичајног права (Правни чланци и расправе)*, издање Геце Кона, Београд, 1927., стр. 190.

³³ *Ibid.*, стр. 190.

³⁴ Општи имовински законик, члан 965.

³⁵ Др Ананије Илић, *Систем права о кућној заједници у Црној Гори*, „Слога”, Београд, 1936., стр. 101.

се муж и остали укућани нијесу мијешали, сем у изузетним случајевима. Љубомир Ненадовић пише да је чак и новац могла дати под интерес, а да јој се зато нико од укућана не би мијешао.³⁶ Међутим, дјевојка није имала право да тражи диобу, па била и пунољетна. Све до краја деветнаестог вијека, било је у обичају да дјевојци не дају издвајање њеног дијела, па је, за случај диобе, остајала да живи код родитеља или браће. Такво се стање касније измијенило, на начин што је дјевојка, приликом диобе, добијала раван дио с браћом, али само до удаје или смрти; уколико је била неспособна за привређивање, па се није могла удати, добијала је раван дио с браћом, са којом је била власна располагати по вољи.

Према обичајном праву, жена је удајом постајала равноправним чланом кућне заједнице, стицала сва права као и остали чланови. Имала је право да властитом имовином (особином) располаже по жељи. Ту се у њезино власништво нико није мијешао, нити муж нити остали чланови породице. Међутим, за разлику док је била дјевојком, жена није имала право да увећава особину, примањем дарова од других лица, већ једино од најближе својте, од мужа и од властитог рада. Такође није имала право ни да смањује особину, да другоме даје дарове; такво право било јој је ускраћено, сем у случајевима када би јој то муж дозволио. Уколико би остала удовица, она је неподијељеној кућној заједници имала извјесне привилегије (располагање кућном имовином, старатељство над малољетницима). У случају подјеле, она је стицала прво уживаовине на имовину свога мужа, било у цјелини или једног дијела, зависно од тога да ли има или нема дјеце. Ако је пак кућа остала на самохраној удовици, онда је ова имала право уживања цјелокупне имовине, али коју није могла да отуђи, сем у крајњој нужди и „привоном старатеља и одобрења надстаратељске власти”.³⁷ Уколико је удовица напуштала кућу, да се никада у њу не поврати (поновна удадба, рецимо), добијала је, осим властите имовине (особине), и извјесну материјалну вриједност на име оствареног рада у бившем дому. Таква имовина звала се *остојбина*. Вриједност *остојбине*, као имовине, зависила је од низа фактора, већа је била у једном него у другом крају. *Остојбина* је била награда, или, правилније речено, плаћа за учињени („замучени”) рад у бившем дому. Оваква имовина мјерила се и процјењивала „одока”, те према томе није могла бити адекватна оствареном раду. Вриједност *остојбине*, осим тога, зависила је и од тога да ли је удовица имала

³⁶ Љубомир Ненадовић, *Цјелокупна дјела*, књ. IX, свеска 15 и 16, III издање, Београд, 1923., стр. 21.

³⁷ *Општи имовински законик*, члан 707.

дјече или није, сина или кћер.³⁸ Ту се у народу још помиње и отпремнина удовице. *Отпремнина* је она имовина коју удовица понесе собом у свој род (одјећа, обућа, накит, новац, на примјер). Таква имовина је или *особина* или узете заједно и *особина* и *остојбина*. Када је било једно а када друго, зависило је од времена које је удовица провела у дому, као и од низа других околности. Сигурно је једно, да отпремнина удовице није представљала вриједност која би јој била довољна за егзистенцију живота. Савсвим разумљиво, јер у ондашњој средини и није могло бити друкчије, с обзиром да у овој реализацији односа између људи и жена није било довољно „простора“ за споразумијевање.

Све до другог свјетског рата није постојало писано наслеђено право. Сви односи, у вези наслеђства, регулисавани су на основу обичајног права или неколико писаних одредаба у Даниловом законнику (1855), Наредбе Митрополије црногорске (10. V 1891., број 673) и Наредбе о нашљедству, као и о томе, када се презадуженоме може продати рало земље (27. II 1891., број 350). У Даниловом законнику (чланови од 49 до 57) говори се о наслеђноправним односима. С обзиром да је Законом само дјелимично дотакнута наслеђноправна област, то је доцнија пракса већину прописа прогласила супротним обичајном праву (једино није диран члан 54., гдје се даје право сестрама оставиоца да, када се појаве као наслеђници, траже једну трећину братовљеве заостале имовине, ако овај није имао синова већ само кћери). У Наредби Митрополије црногорске била је прописана форма тестаментна, која је, иначе, одговарала обичајном праву. Наредба о нашљедству, пак, односи се на наслеђна права удовице на имовини умрлог мужа, право мужа на њезину имовину — заоставштину, право наслеђивања дјече на заоставштину мајке.

Док је кућа (кућна заједница) постојала као правни институт, смрћу домаћина куће (оставиоца) није могло бити говора о наслеђивању, с обзиром да он и није био власник кућне имовине, већ кућна заједница као цјелина. Наслеђивање је долазило тек тада када би се угасила кућна (кућна заједница). Општи имовински законик, слично као и Данилов законик, „не одређује наслеђивање имања, већ предвиђа добијање дијела од очинства. Ово је једино правило с обзиром на правну природу имовине кућне заједнице и однос чланова према заједници, а тим прије што се из заједнице може иступити само диобом, уладбом или

³⁸ На примјер, ако је удовица која се враћала у род имала сина, давао јој се за сваку проведену годину у браку један цекин, ако је оставила кћер — два цекина, а ако је пак оставила и сина и кћер — пет цекина (Видјети: Нико С. Мартиновић, *Валтазар Божић — Историја кодификације црногорског имовинског права*, Цетиње, 1958, стр. 101). Међутим, ово опште правило Стеван Дучић без разлога оспорава, када тврди да удовица није имала право на остојбину „макар имала или немала дјеце и макар колико ту живјела“ (Видјети: Стеван Дучић, *Живот и обичаји племена Куча*, СЕЗ, XLVIII, Београд, 1931, стр. 263).

смрћу. Тек када се индивидувано означи дио имовине, која је припадала неком члану кућне заједнице, или када се угаси кућна заједница удадбом посљедњег члана — женског дјетета, може се говорити о наслеђивању, а све до тог момента постоји само право у дио у имовини кућне заједнице према члану 966., или умножавање права на тај дио према чл. 967.³⁹ Значи, само се моментом диобе кућне заједнице реализовало наслеђе, а не смрћу домаћина куће (*pater de cuiusa*). Разумљиво, приоритет код наслеђивања имали су мушки чланови, јер је у питању очинство. Тек у случајевима ако оставилац није имао синова, онда су његову заоставштину наслеђивале кћери или њихово потомство, и то по истим принципима по којима ближи сродници искључују даље. У том смислу, овдје ћемо навести неколико института који су регулисавали такво наслеђе, било да се наслеђује очинство или мајчинство.

Теткинство. — Институт *теткинства* био је већ регулисан и Даниловим закоником, у коме се, у члану 54, каже: „Ако би ови отац (мисли се на оца који нема синове већ само кћери — члан 53) имао сестре удате или неудате, то онда сестре добијају један дио, а кћери два дијела”. Осим ових услова било је потребно да оставилац није оставио тестаментом своју имовину на неки други начин и да у моменту смрти није имао браће и њихових потомака.

Мајчинство (материнство). — То је она покретна имовина (новац, роба, хаљине, одијело) или пак, иако веома рјетко, непокретна имовина (земља, кућа) коју кћер још за живота своје мајке добије, тј. наслиједи. Као материјално добро, *материнство* је, по правилу, имало више симболичко а мање животно, егзистенцијално значење за онога који то добро наслиједи. *Материнство* или *мајчинство* звало се још и као „очинство мајчино”, „мајчина прђија”, „мајчин образ”, „мајчино поштење”, „дар од мајке”. Како пак уговора о мајчинству није било, мајка га је могла дати или не дати својој кћерки. Међутим, да не би „образ оцрнила”, она је, у границама своје моћи, добровољно уступала властиту имовину да „прелази” на кћерку. У инокосној кући, за разлику, *материнство* је дијељено на равне дјелове међу кћеркама. Уколико је, пак, било везано непокретностима (земља, кућа) онда је по правилу један дио такве имовине обавезно припадао синовима. Ако није било кћери, *материнство* је у цијелости припадало синовима. У случају жене нероткиње онда њеним сестрама, или њиховој дјеци. Поступак око наслеђивања ове имовине подједнако је важио и за задружну кућу, али са једним изузетком што је ово добро, по свим правилима, остајало кућној заједници. Наслеђивање *материнства* увијек се практиковало у

³⁹ М. Вуковић, *Право интестатског наслеђивања женских чланова у Кућној заједници*, „Правни зборник”, 3—4, 1939, стр. 45.

Црној Гори. Његови коријени досежу и до данашњих дана, особито на селу. Међутим, насљеђивање овакве имовине вјероватно је некакав архаичан облик насљеђивања везан за далеку прошлост.

П р ђ и ј а (peculium). — *Прђија* је она покретна имовина (а доцније, за вријеме законодавства, и непокретна имовина) коју дјевојка, приликом удаје, добије — дар од мајке (материнство), оца, браће, сестара, тетака, рођака, пријатеља, кумова или неких других лица. То значи да је прђија у неким случајевима могла да буде материнство или очинство (када оставилац није имао мушког порода). Понегдје се прђија узимала да је синоним појму „роба”, мада је очигледно да су то само суодносни појмови. Рухо се обично састојало од оних ствари и добара које је дјевојка сама произвела, а прђија у нечем дарованом. Према обичају, један дио прђије давао се невјести на сам дан свадбе (добро зарађено властитим радом), а други дио послѣ свадбе (даровно добро). Жена је била власна да прђијом располаже по вољи. Начин насљеђивања прђије био је скоро идентичан насљеђивању мајчинства. Наравно, када се анализира прикупљена грађа, да се закључити да се регулисање проблема насљеђивања ове имовине није свуда подједнако вршило, већ, како би рекао В а л т а з а р Б о г и ш и ћ, „како и у ком племену”⁴⁰

М и р а з (dotarium), рјеђе „женинство” или „донос”, јесте оно имање које супруга мужу „донесе”, било као сопствено, што јој је од оца или од мајке остало у насљедство, било од кога другог добивено. Дјевојчини поклони од других лица добивени били су у свему другом него у некретнинама (земља, кућа). А када би били случајно у томе, онда јој се обично давала нека усамљена дионица, ван земљишног комплекса. Чињеница је, међутим, да се овим не исцрпљује суштина појма „мираз”, с обзиром да би његову суштину требало тражити у моралном односно у неморалном значењу. Појам „мираз”, у овом смислу, и није ништа друго до наша властита рефлексѣја о традиционалном друштву, које се, за разлику од свих осталих облика имовине и начина насљеђивања, напросто „онтолошки” супротстављало. Пред питањем осталих вриједности — доброте, људскоће, поштења, разборитости, достојанства, поноса, вриједности рода и поријекла, куће и традиције — оваква имовина бива по правилу потиснута. Такође и због неког „страха” да безбратница не може рађати ваљане потомке; да својим удомљењем кад-тад не унесе „свратак” у далеко потомство. Можда још онајвише због „мушког поноса”, да се женидбом не би изгубио „образ”, да се не би рекло: „удао се”, „подрепио се” (жени). Вјероватно су због тога миразуше „своје очинство поклањале стричевима и тијем начином осигуравале себи право родовања код њих. Оне пак које су

⁴⁰ В. Богѣшић, *Грађа*, сс. 214, 217, 219, 280.

очинство продавале, давале су га у бесцење, и од најближих рођака узимале што се каже „пет на девет“.⁴¹ Доцније, са промјеном друштвено-економских односа, појава „домазетства“ у далеко већем степену постаје „предмет рачуна“. Улазећи у нови дом, невјеста је добро дошла, особито ако је посједовала какву властиту имовину. Човјек се труди да „ожени“ и женину својину — мираз. Па ипак, било би одвише оптимистички тврдити да се и тада положај миразуше у односу на положај безбратнице осјетно поправио. Прије свега, што су ти појмови имали у народу и даље слично значење, исту друштвену односно моралну димензију. Миразуша или безбратница била је и даље девојка са „пустиње“. Чак се и данас могу чути изрази: „Мираз више разури него што природи“, „Ко није своју жену кадар хранити, нека се не жени“. Дакле, низ пејоративних стилизација који су, у склопу неких још важећих традиционалних садржаја и елемената, веома слични у значењима са ранијим сличним исказима.

Што се тиче тестаменталног наслеђивања оно се вршило и реализовало на основу обичајног права, чије је садржаје, како знамо, усвојила и прихватила доцнија судска пракса. Суштина се, наиме, састојала у томе што је свако лице могло тестирати своју властиту имовину, само свој дио. Тестаментат је чинио само онај појединац који је био без мушког рода („среће“). Међутим, када би кућа остала без мушког рода, обично се чинио тестамент. Отац је завјештавао своје имање кћерима, старој и изнемоглој жени, сестрама, али и другим лицима. Наравно, тестаторова (легаторова) воља, иако посљедња, није могла бити апсолутна и непромјенљива. Његова воља се на овај или на онај начин, по правилу, увијек кориговала. Тестаментални наследник, особито ако је била жена, могла је да реализује тестаторову вољу само у сагласности и вољом осталих тестаторових рођака. И доцније, за вријеме законодавства, тестамент је такође чинио само онај појединац који није имао мушког наследника. Имање је завјештавао кћеркама, жени, сестрама, или пак неким другим лицима.

Тестамент, као императивни исказ посљедње воље, којим неко лице (мушко или женско) чини „распоред“ имовине на случај смрти, био је у суштини израз подређене личне воље колективу, односно колективној вољи. Тестаторова воља да завјешта имање женском лицу (кћерки, жени, сестри, родици), с правом пуне својине, у потпуности није могла да буде реализована. Под утицајем тестаторових рођака (близике) тестаментална наследница стицала је сасвим друга права (право уживања и коришћења имовине, односно очинства, али само до евентуалне удадбе, или моралне погрешке — блуда, или смрти). Право на пуну

⁴¹ Стеван Дучић, с. д., стр. 126.

својину није могла остварити. Тек доцније, за вријеме законодавства, тестамент постаје суштински израз посљедње воље, строго лични акт, којим неко лице, мушко или женско, чини распоред своје имовине на случај смрти. Ту је тестамент у пуном складу са личном слободом, као консеквенцијом једног општег друштвено-еманципаторског прогреса.

На крају, да закључимо. Институција наслеђства, у смислу друштвено историјске и моралне интерпретације, пружала је и омогућавала чување датог система, породичних и друштвено-моралних односа и ситуација, у циљу неутуђивања материјалних добара и вриједности, првенствено непокретнина са очевине (земља, кућа), и уопште добара и вриједности која су била везана за породицу и ширу заједницу. Таква материјална добра, с обзиром на важење принципа патримонијума, била су од животног интереса не само за породицу већ и за ширу заједницу којој је појединац родствено припадао. Шта више, институција наслеђства пружала је и омогућавала очување материјалних добара и вриједности која су била од животног интереса за читави низ генерација. Институција наслеђства, у том смислу, била је у потпуности „усклађена” са принципом праведности. В а л т а з а р Б о г и ш и ћ је на овом највишем „материјалном принципу обичајнога па и свакога другога права темељио Општи имовински законик, на томе шта је уопште праведно и у праву исправно и сагласно са основним правним нормама.

Vidak Vujačić

LA FAMILLE MONTENEGRINE TRADITIONNELLE ET LA PLACE
DE LA FEMME DANS SON CADRE

(Question dans le contexte du CODE CIVIL)

R é s u m é

L'auteur s'est efforcé, dans son ouvrage, de décrire certaines attributions »d'indifférence« selon lesquelles se distingue la famille traditionnelle monténégrine. Premièrement, la famille monténégrine, dans sa base, exprimait au cours des siècles une caractéristique essentielle («la caractéristique séculaire»), même si, à diverses périodes, elle avait des formes divergents de manifestation et, parfois même, incompatibles. Dans ce sens, la famille traditionnelle tentait de se réduire à une »unicité« d'existence.

Deuxièmement, la famille monténégrine était soumise à la »loi de la continuité« (lex continui). Toute forme de manifestation avait une manière d'évolution particulière et différente de la manière »standard«, des marques spécifiques dans un processus d'évolution de même espèce, qu'elle soit fondée sur la droit coutumier ou bien sur la »certitude légale«. La famille monténégrine se manifestait autrefois comme une famille traditionnelle et patriarcale où la femme était sujet de »deuxième rang«, pour devenir ensuite,

dans une société plus évoluée, plus »pour-soi« et indépendante à tous points de vue contre l'influence d'une plus ample communauté (parentale), dans laquelle la femme avait plus de liberté personnelle comme conséquence d'un progrès général socio-émancipateur. Troisièmement, la famille monténégrine fondée sur le droit coutumier, par rapport à la famille fondée sur le droit, montre un côté »négatif« de la dialectique d'évolution alors que sa »dissolution« par le droit montre un côté »positif« de la dialectique d'évolution. Cela signifie que le processus de surpassement de certains degrés familiaux fut très contradictoire, caractéristique tant par la négation du degré précédent que par le maintien et la »suppression« dialectique de ses distinctions antérieures.

Quatrièmement, la famille monténégrine avait un »coloris« socio-moral exprimé, un état impliqué dans les rapports et les situations entre les membres de lignée parentale.

Aujourd'hui lorsqu'on définit et évalue sa signification, nous ne devons pas oublier son rôle d'une importance exceptionnelle dans la lutte pour la liberté et la libération qui lui ont donné cette valeur qui s'est fermement soudée à son sol natif.